

DERLEME

TAYLORİZM, FORDİZM, ESNEK ÜRETİM VE SAĞLIK

YABANCILAŞMADAN KAROSHİYE, ULUSAL SAĞLIK SİSTEMLERİNDEN ÖZELLEŞTİRMEYE

İlker BELEK*

Giriş

Kapitalizmin, 1970'lerin ortasından itibaren başlayan ekonomik durgunlukla birlikte, kar oranlarını artıracak yeni ekonomik, sosyal arayışlar peşinde olduğunu biliyoruz. Söz konusu arayış çeşitli düzeylerde ortaya çıkıyor: Uluslararası ilişkiler ve bu çerçevede merkez ve kapitalist ülkeler arasındaki hiyerarşik yapı; işçi sınıfını sistem içinde tutan sosyal devletçi sınıf ilişkileri; sermaye birikim sistemi; üretim yapısı; bölüşüm ve tüketim ilişkileri; özel yaşam bu düzeylerin başlıcalarıdır.

Bu düzenlemelerin ana hedefi kar oranlarının düşmesi eğilimini yaratan temel etkenlerin etkisini ortadan kaldıracak yeni bir bileşik yapılanma yaratmaktır. Bu anlamda yeni teknolojilerin geliştirilmesi, işçi sınıfının yeni teknolojiler ile entelektüel ve beceri düzeyleri açısından uyumlandırılması, üretim ortamında iş akışkanlığının artırılması, teknolojinin üretim ortamında yeni tarzda dizilmesi, işçi sınıfının ve tekil birey olarak da işçinin yeni düzenlemelere ve genel olarak kapitalist iş ortamına uyumunu geliştirecek yeni bir kültürel ortamın yaratılması (buna sermaye egemenliğinin sosyalizasyonu da diyebiliriz) sözü edilmesi gereken düzenlemeler olacaktır.

Bu yazının iki amacı vardır ve her ikisi de yukarıda çok kısaca sözü edilen kriz dinamikleriyle ilintilidir. Amaçlardan ilki kriz dinamiğini yaratan unsurlardan birisi olarak üretim-yabancılaşma ilişkisini ortaya çıkarmak iken, diğeri de

yeni kapitalist emek örgütlenme biçimlerinin doğrudan işçi sağlığı ve sağlık sistemleri üzerinde gösterdiği etkileri değerlendirmektir.

Emek Örgütlenme Biçimi Ne Demektir?

Emek örgütlenme biçimi, çok kabaca, üretim sürecinde işçilerin birbirleriyle ve makinelerle ilişkilerini belirleyen, ideolojik ve sosyal boyutları da olan teknik düzenlemeler anlamına gelmektedir. Örneğin, üretim dizgesinin ne şekilde oluşturulacağı, makinelerin birbirlerine karşı pozisyonları, üretim ortamının genel yapısı, işçilerin makineler ile ne şekilde ilişkilendirileceği, yani makine ve makinelerin dizilimi karşısındaki konumları, çalışmanın süresi, iş aralıkları-molalar gibi teknik ayrıntılar hep emek örgütlenmesinin konusu içine girmektedir. Emek örgütlenmesi kavramının sınırları biraz daha zorlanırsa, işyerinde bireysel ve kurumsal olarak emek ve sermaye ya da sermaye temsilcilerinin birbirleriyle ilişki kurma biçimlerini düzenleyen uygulamalar, kurallar da bu çerçeveye içine sokulabilir. Bütün bu düzenlemelerin işçi ve işçi sınıfı üzerinde doğrudan ya da dolaylı biçimlerde ideolojik etkileri bulunacağı açıktır. Örneğin işçinin çok sıkı biçimde makine başına bağlandığı, sürekli olarak sıradan nitelikli, rutinleştirilmiş, basitleştirilmiş bir iş yaptığı, işyeri hiyerarşisinin katı biçimde belirlenmiş olduğu emek örgütlenme biçimlerinin işçi ve işçi sınıfı üzerindeki çeşitli etkileri ile işçinin bir makineler grubunun içinde daha serbest olarak dolaştığı, daha fazla oranda beceri gerektiren işleri yapmasının beklendiği, işyerindeki hiyerarşinin zayıflatılmış olduğu ve işçiye çeşitli kanallar üzerinde kendi görüşlerini yönetimin çeşitli kademelerine iletme olanağının tanınmış olduğu emek

* Yrd.Doç.Dr., Akdeniz Üniv. Tıp Fak. Halk Sağlığı AD, Öğr. Üyesi

örgütlenme biçimlerinin etkileri birbirinden farklı olabilecektir. Ya da sözü edilen bu iki farklı emek örgütlenme biçiminin, işçiyi işlik düzeyindeki üretim ortamına ve genel olarak da kapitalist üretim ilişkilerine/kapitalist sömürü düzenine bağlama ve emek gücünü absorbe etme biçimleri, kapasiteleri farklılık gösterebilecektir.

Buradaki ilginç noktalardan birisi de bu tür düzenlemelerin, işçi üzerinde olumlu yönde gerçek anlamda bir etkisi olmayabilse de, böyle bir etkisinin bulunacağı beklentisinin yaratılabilmesidir ve bu türden bir yaratılmış beklenti bile, kapitalist sistem açısından ciddi bir kazanım olabilmektedir.

Kapitalist emek örgütlenme biçimleri

Kapitalist üretim yapısının bir anlamda oldukça rasyonel olduğunu kabul etmek gerekir; rasyonalizasyon süreci karın maksimize edilmesi kaygısı üzerinden gelişir. Bir başka deyişle, kapitalist üretim sistemi ve kapitalistler karı maksimize etmek amacıyla her tür bilimsel gelişmeyi kullanırlar ve yeni bilimsel gelişmeleri de kar artırıcı oldukları ve rekabet üstünlüğü sağladıkları sürece özel olarak desteklerler.

Kapitalist emek örgütlenme biçimlerinin gelişmesinde de bu türden bir "bilimsel" ve kalıcı çabanın belirleyici olduğunu görmek gerekir. Kapitalizmi kapitalizm yapan en temel unsurlardan birisi olan Taylorizmin baş yaptığının adının "Bilimsel Yönetimin İlkeleri" olması da bu açıdan oldukça anlamlıdır.

Son yüz yıllık kapitalist üretim tarihine damgasını vuran üç önemli kapitalist emek örgütlenme modeli bulunduğunu biliyoruz. Bunlar ortaya çıkış dönemleri olarak sıralanacak olurlarsa; bu yüzyılın başındaki Taylorizm, ikinci dünya savaşı sonrasında rastlayan Fordizm ve 1970'lerde başlayan kapitalizmin ekonomik durgunluğu döneminin özgün ürünü Esnek Üretim Sistemi'dir. Esasen Fordizm kendi döneminin Taylorizmi olarak da kabul edilebilir. Ancak Taylorist emek örgütlenme modeline özellikle sosyal düzeydeki katkıları ve tüketimi sosyalleştirme yönündeki özel vurgusu nedeniyle ayrı olarak ele alınmayı hak ettiği söylenebilir.

Taylorist Emek Örgütlenme Biçimi

Kendi adını alacak emek örgütlenme modelinin yaratıcısı Taylor, kapitalist üretim sistemini işlik düzeyinde rasyonalize etmeye girişirken Babbage'ın ünlü ilkesini kullanmıştır. Bu ilke kapitalist üretimin maliyetini minimize etmenin yolu olarak üretim sürecinin olabildiğince parçalanmasını ve bu parçalama işlemi aracılığıyla da emek gücünün gerekli niteliğinin azaltılmasını önerir. Kısacası Babbage üretimin maliyetinin düşürülmesinin yolu olarak emek maliyetlerinin azaltılmasını, bunun için emek gücünün niteliksizleştirilmesini ve bunun için de üretimin par-

çalanarak basitleştirilmesi gerektiğini savunmuştur.

Taylorizmin Babbage ilkesine kattığı önemli bir şey yoktur aslında. Ancak Taylor Babbage ilkesinde dile getirilenleri sistematize etmiş ve bir iş mühendisi mantığıyla kapitalist üretim ortamına uygulayarak gerçekten de kar maksimizasyonu anlamında sonuç verici olduğunu somut biçimde ortaya çıkarmıştır.

Böylece Taylorizmin yaptıkları şu şekilde özetlenebilir: İşin basitleştirilmesi, parçalanması, en ince ayrıntılarına kadar tanımlanması, parçalara ayrılmış her bir iş dilimi için yapılması gereken hareketin ayrıntılı biçimde belirlenerek, zamansal olarak standardize edilmesidir. Kısacası Taylorist üretimde iş gibi, işi gerçekleştirecek emek ve eylem de standardize edilmiştir. Bunun anlamı eylemin çeşit ve süresinin de en ayrıntılı tarzda belirlenmiş olmasıdır. Dikkat edilirse emek ve eylem üzerine bu türden yoğun bir müdahalenin ortaya çıkaracağı iş ortamı rutin, yineleyici olacak ve yaratıcılıktan uzak düşecektir. Taylor'a göre iş o şekilde parçalanmalı ve basitleştirilmelidir ki, eyleyen işçi için düşünme ve dolayısıyla zaman yitirme ve işin standardizasyonunu bozma riskleri bulunmasın. Taylorist emek örgütlenme modelinin üretim etkinliği içinde düşünme ve eyleme faaliyetlerini birbirinden tam olarak ayırdığı işte bu yapı bir dizi olumsuzluğu da yaratan bir etken olarak dile getirilir.

Özetlenen düzenlemenin amacı üretimde, düşünmeden ve her tür standart dışı, normal dışı, ayrıksı, sıra dışı ve belki yaratıcı eylemden kaynaklanacak zaman kayıplarının ve maliyet unsurlarının ortaya çıkma olasılığının ortadan kaldırılmasıdır. Bir başka deyişle Taylorist emek örgütlenmesinde eyleyen işçinin düşünmesi bir maliyet unsuru ve israf nedenidir. Bu nedenle iş düşünmeyi gerektirmeden yapılabilecek denli basit parçalara ayrılmış olmalıdır.

İşte bu yapının birey olarak işçi üzerinde, işçinin bireyselliği ve sağlığı üzerinde bir dizi olumsuz etkisi olmuştur ve bu etkiler geniş biçimde sosyal bilimlerin ve tıbbın çeşitli disiplinlerinin ilgi alanı içine girmiştir. Bu etkilere biz de, bu yazının konusunu doğrudan ilgilendirdikleri için değineceğiz. Ancak daha önceden anılan türden etkileri yaratma bakımından Taylorizm ile aynı yapıya sahip olan Fordist emek örgütlenme modelinden de kısaca söz etmek gerekir. Çünkü sıradanlaştırılmış iş ortamının birey olarak işçi üzerindeki etkilerini yalnızca Taylorizm ile anlamak olanaklı iken; özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında kapitalist sermaye birikim rejimi ile sağlık sistemlerinin yapılanması arasındaki karşılıklı ilişkiyi anlayabilmek için Fordizmi incelemek gerekir.

Fordist Emek Örgütlenme Biçimi

Fordizm esas olarak, Aglietta, Jessop gibi Düzenleme Okulu yazarları tarafından kapitalizmin ikinci dünya savaşı sonrasında yöneldiği yeni bir sermaye birikimi rejimini

anlatmak için kullanılmakta ve ekonomik, sosyal, ideolojik, siyasal bir bütünselliği olan oldukça kapsamlı bir yeniden yapılanmaya işaret etmektedir. Ancak bu kavramın doğrudan emek örgütlenmesini yansıtan daha dar kapsamlı bir kullanımı da söz konusudur.

Bu kullanım içinde Fordizm, eylemin ve emeğin parçalanarak standardizasyonunu sağlayan Taylorizmin ötesinde, makineleri bir makine sistemi haline getirerek, makinelerin dizilimini standardize etmeyi hedefler. Bunun için de makineleri kayan bir bant aracılığıyla birbirine bağlar. Böylece Taylorizmin makineler ve onların başındaki işçiler için belirlediği standartlar, makine sistemine aktarılmış olur. Bu düzenlemenin amacı ve bu düzenlemeden kapitalizm yararına çıkan sonuç, her bir makinede işlenerek, bir sonraki makineye aktarılmayı bekleyen ürünlerin (bir önceki makine için ürün, bir sonraki makine için hammadde), makineler arasındaki bu nakil işlemi nedeniyle uğradıkları zaman kayıplarının ortadan kaldırılmasıdır. İşte bu amaçla makineler birbirlerine akan bir bant aracılığıyla bağlanmışlar ve ürünlerin makineler arasındaki nakil işlemi insan emeğine, emeğin sıra dışılığına bağımlılıktan kurtarılmıştır.

Akan bant sisteminin kapitalist üretim ortamı içinde kar oranlarının artırılması açısından önemi büyüktür. Bant tipi üretim olarak da bilinen bu düzenleme, ortaya çıkardığı hacimli makine sistemleri açısından "ağır sanayi" olarak da anılmayı hak etmiştir. Fordizmde makine sistemlerinin oluşturulması dışındaki bütün üretim unsurları Taylorizmin kullandıklarıyla aynıdır.

Ancak Fordizm bir emek örgütlenme modeli olmanın ötesinde, sermaye birikim süreçlerine tüketim ilişkileri üzerinden de müdahalede bulunan bir yeni düzenlemedir. Fordizm kar oranlarını artırmak bakımından Taylorist emek düzenlemelerinin belli bir sınıra dayandığını fark ederek, üretim ilişkilerinin tüketim boyutuna da uzanmıştır. Bu nedenle Fordizm özel olarak tüketim kalıplarının küteselleştirilmesini, yani tüketim hacminin genişletilmesini hedeflemiştir. Kütesel tüketim ise kütesel tüketilecek malların potansiyel alıcısı konumundaki (aynı zamanda o malların üreticisi) işçi sınıfının ücret düzeyinin korporatist emek-sermaye ilişkileri zemininde artırılmasını zorunlu kılmıştır. Yani Fordizm aynı zamanda emeğin sermaye karşısında eskisine göre daha güçlü bir konum kazanmasını kabullenmek zorunda kalmış birikim sistemidir. Hiç olmazsa klasik anlamda uygulanabildiği merkez kapitalist ülkelerde...

Fordizm standartlaştırılmış ürünlerin, rutinleştirilmiş-basitleştirilmiş bir emekle, kütesel miktarlarda ve standardize edilmiş modellerde, kütesel tüketimi sağlayacak ekonomik, finansal, sosyal, sendikal ilişkiler ortamı içinde üretildiği bir sistemdir. Fordizmde üretim ve kar dinamikleri bakımından her şey rasyoneldir. Ancak rasyonel olanın her zaman insani olması gerekmemektedir.

Taylorist-Fordist Emek Örgütlenmesi Ve Sağlık

İşi basitleştiren, rutinleştiren bu iki modern-rasyonel emek örgütlenme modeli, aynı zamanda kar oranlarını azaltacak yönde etki gösteren bazı sonuçlar da yaratmışlardır. Bu negatif sonuçlar doğrudan doğruya Taylorist emek örgütlenmesinin en temel ilkelerinden kaynaklanmaktadır. Taylorizmin kapitalistlerin başına sardığı bu etkilerin, esasen Marx tarafından belirlendiği ve işe, emeğe yabancılaşma olarak formüle edildikleri de bilinmektedir. Bu yüzyılın başından itibaren ise aynı sorunlar çeşitli bilimsel araştırmaların konusu durumuna gelmişlerdir.

Taylorist emek örgütlenme modeli içinde gerçekleşen üretken eylem, belki zaman kaybı yaratmayan, tam anlamıyla hedefine yöneltilmiş ve karı maksimize eden bir eylemdir. Ancak aynı özellikleri nedeniyle, üretken emek gücünün sahibi işçi tarafından köleleştiren, son derece sıkıcı, sıradan tekrarlarla dolu bir ortam olarak algılanır. Eylemi gerçekleştiren bireyi kendinden uzaklaştırır, üretimden soğutur, işçiyi kendi emeğinden nefret ettirir, işçide işten kaçma eğilimi yaratır, her tür entelektüel-yaratıcı etkinliği gereksizleştirir. Bilindiği gibi Marx bu paradoksu şu şekilde tanımlayacaktır: "İşçi için kendi emeğinin ürünü yabancı bir ürün olursa, aynı şekilde emeğin kombine bütünlüğü de yabancı bir bütünlük ve bizzat kendi emeği de, kendisine ait olsa bile, yabancı ve zorla katlanılan bir yaşam faaliyeti olacaktır."

Taylorist-Fordist emek gücü basittir, rutindir, entelektüel açıdan düşük düzeylidir, ürettiğine, işe, kendisine, çevresine yabancısıdır. Yabancılaşma, işçiyi üretimden uzaklaştıran, bu nedenle de üretkenliği tehdit eden bir sorundur. İşte bu nedenle işe yabancılaşma sorunu, bir üretkenlik tehdidi olarak kapitalizmin gündemine girmiş ve kapitalizm üretkenliğin artırılması kaygıları nedeniyle işçi yabancılaşmasının kar ortamını tehdit etmeyecek bir mekanizma içinde çözümlenmesi çabasına girişmiştir.

Bütün araştırmalar rutin, yineleyici, üretim ortamında belli bir makineye ya da belli bir sınırlı mekana bağımlı, basit hareketlerin yinelenmesini gerektiren ve özünde yaratıcı bir potansiyel taşıyan bireyin kendisinden bir şey katmasını gerektirmeyen çalışmanın, o çalışmayı gerçekleştiren bireyi körelttiğini, çalışmadan soğuttuğunu, çalışma ortamından uzaklaşmayı uyaran bir tutum ve davranış geliştirmeye yönelttiğini ve bütün bunların sonucunda da üretkenlikte önemli düşüşlere neden olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, Taylorizm tarafından bir zaman ve maliyet unsuru olarak saptanarak köreltilmesi hedeflenmiş olan yaratıcılık, yıllar içinde yine Taylorizm tarafından, bu kez yokluğu üretkenlik düşüşüne neden olan bir maliyet unsuru olarak belirlenmiştir.

İşte 1920'lerin başından itibaren kapitalist iş mühendislerini, fizyologlarını yabancılaşma ile üretkenlik düşüşü

arasındaki ilişkiyi daha mikro düzeyde araştırmaya yönlendiren ve Taylorist-Fordist emek örgütlenme modelinin bu kapsamda sorgulanarak revize edilmesini dayatan da bu sorun olmuştur. Çalışmalar öncelikle iş ortamındaki çeşitli fiziksel, mekanik etkenler ile üretkenlik arasındaki ilişkinin araştırılması biçiminde başlamıştır. Ancak biraz da tesadüfen, Mayo ve ekibi ABD'de Taylorist emek örgütlenmesi içinde üretkenliği asıl belirleyenin, fiziksel, çevresel, mekanik, ergonomik etkenler değil, işin hiyerarşik yapılması ve bu yapı içinde işçinin baskılanmış konumu olduğunun farkına varmışlardır. Bu bulgu, daha sonraki yıllarda ve özellikle de ikinci dünya savaşı sonrasında, sosyal demokrat aydın (bu çerçevede özellikle Cole ve Pateman anılabilir) çevrelerin "işin demokratikleştirilmesi" gerektiği yönündeki teknik ve siyasal tezlerinin zeminini oluşturmuştur. Bütün bu arayışların daha sonraları esnek üretim denilen uygulamaya kadar ulaştığını görüyoruz.

Ancak Fordist emek örgütlenme modelinin birey ve sağlık ile ilişkisi yabancılaşma bağlamı sorunlarla sınırlı değildir. Fordizm aynı zamanda kütleli üretim ve kütleli tüketim modelidir. Kütleli tüketimi sağlayacak temel mekanizma olan toplumsal talep hacminin genişletilmesi bakımından, işçi ve emekçi sınıfların satın alma güçlerini artıracak ücret ve piyasa politikaları ile kütleli tüketim psikolojisini yaratacak sosyal psikoloji tekniklerini öncelikli olarak görmek gerekir.

Fordist üretim sisteminin kütleli üretim boyutu toplumsal sağlık sistemleri üzerinde özellikle etkilidir. Her bir işçiyi belli bir makineye bağlayan ve emek yoğun nitelikli olan kütleli üretim sağlıklı emek gücünün yeniden üretimi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Denilebilir ki çağlar boyunca hiç bir dönemde ve kapitalist üretimin hiç bir aşamasında kütleli sağlıklı emek gücüne olan gereksinim bu dönemdeki kadar yoğun biçimde hissedilmemiştir. Eğer, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygınlaşan ve toplum sağlığını korumayı hedefleyen ulusal sağlık politikalarının arkasında temel uyarılar tanımlanacaksa, bu durumda sosyalist dünya sisteminin yarattığı ideolojik ve siyasal etkilerin dışında ilk akla gelmesi gereken etken şüphesiz ki Fordist kütleli üretimin bu nesnel dinamiğidir. Kısacası, toplumsal sağlık sistemlerinin geliştirilmesini, halk sağlığı politikalarının uygulanmasını sağlayan en önemli etkenlerden birisi yine kar oranlarının artırılması kaygısı olmuştur. Bu gerçek Fordist üretim sisteminin doğrudan işçi sağlığıyla ilgili olmayan, ancak daha genel boyutlarda toplumsal sağlık düzeyini, işçi-emekçi sınıfların sağlık durumlarını ve sağlık politikalarını belirleyen boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Halk sağlığı politikaları ve sağlık sistemleri, kapitalist üretimin sürekliliğini sağlayacak sağlıklı emek gücünü garantilemek amacıyla bizzat kapitalistler tarafından örgütlenmişlerdir.

Esnek Üretim

Esnek üretim sistemine gelince... Esnek üretim Japon üretim modeli olarak da bilinir. Amerika'daki istatistiksel

kalite kontrol çalışmalarından yararlanılarak Japonya'da geliştirilmiştir. Tam zamanında üretim, kalite yönetimi, sıfır hata, kalite çemberleri gibi uygulamaları da içerir. İşyerinde yeni bir sosyokültürel ortam yaratmayı, böylece de işçi sınıfının sendikal yönelimlerini törpülemeyi hedefler. Bugün dünyanın bütün ülkelerinde her boyutuyla benimsenmektedir.

Esnek üretim Fordist üretim sisteminin yarattığı iki temel soruna yanıt aranan koşullarda ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki yukarıda özetlenen yabancılaşma sorunu ve bu sorunun ortaya çıkardığı üretkenlik-kar oranları düşüştür. İkinci sorun ise Fordist üretim sisteminin yapısına ilişkin teknik bir ayrıntıdır. Teknik ayrıntı şudur: Yukarıda Taylorist-Fordist üretimin üretim yapısını, üretin insanının bütün yaratıcı ve bireysel inisiyatifinin sınırlandığı ve emek gücünün gerekli niteliğinin olabildiğince azaltıldığı noktaya kadar parçaladığı saptanmıştır. İşte bu parçalama işleminin kendisi bir noktadan sonra, üretim dizgesi içinde zaman kaybına neden olan ve dolayısıyla da üretkenlik düşüşleri yaratan teknik bir ortam yaratmıştır. Bunun da ötesinde, zaman içinde görülmüştür ki; üretimi ve işi parçalama işlemi, her bir üretim aşaması için ne denli standartlaştırılmış biçimde gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin, parçalanmış her bir dilimdeki işlem zamanının diğer dilimlerdekiyle eşitlenmesi olanaksız olmaktadır. Bir başka deyişle, işi parçalama işleminin bir aşamasından sonra, birbirini izleyen parçalanmış üretim aşamaları arasındaki eş zamanlılığın yaratılabilmesi olanaklı olamamakta ve senkronizasyon yaratılamamaktadır. İşte bütün bu etkenler, bir zamanlar kar oranlarının artırılması bakımından işlevsel bir düzenleme olarak ortaya çıkmış olan Taylorist iş düzenlemesinin, yine kar oranlarının artırılması açısından sorgulanmasına neden olmuştur.

Bu sorgulama sonucunda emek örgütlenmesi bakımından kapitalist üretim sisteminin, daha üst bir teknolojiye gelişme aşamasında, geriye doğru evrildiği görülmektedir. Bu yeni aşamaya esnek üretim sistemi ve esnek emek örgütlenmesi adı verilmektedir. Esnek üretim sistemi bilgisayarlı teknolojinin olanaklarını kullanarak, Fordist üretimin parçaladığı amaçları, üretim dizgesini ve emek gücünü yeniden birleştirmeyi, aşırı iş parçalanmasının ortaya çıkardığı senkronizasyon bozukluklarını gidermeyi, bunun sonucundaki bir zorunluluk olarak da üretimin bütün bileşenlerinin (emek araçlarının, emek gücünün ve bunların diziliminin) çok yönlüleştirilmesini, zenginleştirilmesini, çok amaçlılaştırılmasını hedeflemektedir. Bütün bunlar emek gücünde beceriileşme olarak ileri sürülen gelişmeye yol açacaktır. Esneklik olarak dile getirilen kavramın ifade ettiği anlam da işte bu zenginleşme, beceriileşme, çok yönlüleşmedir.

Aslında esneklik de Fordist üretim sistemi gibi oldukça geniş bir kapsamı işaret etmektedir. Esnek emek gücü, esnek istihdam biçimleri, esnek ücret sistemleri, esnek üretim yapısı, esnek teknoloji, esnek firma... Bunların tümü esnek üretim ve esnek emek örgütlenme biçimi denildi-

ğinde anlaşılan kavramlardır.

En genel anlamıyla esneklik, Fordist üretim yapısının tanımladığı standartlaştırılmış, kütselleştirilmiş, kalıplaştırılmış bütün düzenlemelerin değiştirilmesi anlamına gelmektedir. Esnek üretim kar oranlarındaki düşme eğilimine yanıt vermek üzere geliştirilmiştir. Sermaye hareketliliğinin artırılmasını hedefler.

Esnek üretim sisteminin alt yapısını esnek teknoloji oluşturmaktadır. Bu da bilgisayar teknolojisidir. Bilgisayar teknolojisi bir yandan genel olarak emek gücüne gereksinimi azaltmakta, bir yandan ürün çeşitliliği artırmakta (çok yönlü ürün), bir yandan çok kısa süre içinde piyasadaki çeşitlenmiş talep dalgalanmalarına yanıt verme olanağı yaratmakta (talebe göre üretim), talepteki dalgalanmaları dikkate alarak yapılan stok üretimlerini azaltmakta (tam zamanında üretim), bir yandan ürün kalitesini anında denetleme ve geliştirme olanağı sunmakta (toplam kalite yönetimi), bir yandan emek gücünün gerekli niteliğini bilgisayar teknolojisini kullanabilecek düzeyde geliştirmekte (esnek, çok yönlü, becerili emek gücü), bir yandan Fordist üretimde iyiden iyiye özelleştirilmiş amaçlar için işlevselleştirilmiş makineleri makine grupları biçiminde birleştirerek amaçlarda zenginleşme ve çok yönlüleşme sağlamaktadır (grup teknolojisi).

Bütün bunlar dikkate alındığında esnek üretim modelinin, Fordist üretimin kütsel üretim ve tüketim biçimindeki anlayışını tam anlamıyla değiştirmeye yöneldiği görülmektedir. Fordizmde kütsel ürünlerinin kütsel piyasa koşulları içinde alıcı bulması olanaklı iken; tüketici bilincinin arttığı, tüketicinin kendi özel tercihlerine yanıt verebilecek çeşitlilikteki kaliteli ürünleri aradığı günümüz koşullarında artık, ani talep değişimlerine kısa sürede, bol ürün çeşitliliğiyle yanıt verecek esnek üretim gerekmektedir. Esnek üretim bir yandan emek gücünün niteliğini değiştirmektedir. Esnek emek gücü makine başına bağımlı kalmaya ve makinenin emirlerini dinlemeye zorunlu olmayan, genel olarak bir makine grubundan sorumlu olup, bu grubun gerektirdiği değişik işleri gerçekleştirebilme, gerektiğinde bakım onarım işlerini de yapabilme kapasitesindeki emek gücüdür. Daha doğrusu grup teknolojisi daha az sayıda, ancak daha çok çeşitli işleri gerçekleştirebilecek emek gücüne gereksinim yaratmaktadır. Bu gelişme çok yönlüleşme olarak tanımlanmakta, bunun da Fordist yabancılaşma sorununu çözeceği, işçinin işe yönelik motivasyonunu artıracığı, işçiyi yaratıcı kılacağı belirtilmektedir.

Öte yandan, esnek üretim, Fordist üretimin ortaya çıkardığı zaman kaybı sorunlarını makineleri yeni tarzda dizerek ortadan kaldırmayı hedeflemekte, bilgisayar teknolojisi ile üretim çevrimini hızlandırmakta, kaliteyi ve kalite kontrol olanaklarını artırmaktadır. İddialar bunlardır. Ancak iddiaların ötesinde bütün bu gelişmelerin sermayenin çevrim hızını artıracığı, talep dalgalanmalarının

yaratacağı belirsizlikler karşısında sermayenin hareket olanağını geliştireceği kesindir.

Bütün bunların gerçek anlamı nedir? Esnek üretimin düşmeye başlayan ortalama kar oranlarını yükseltme amacıyla yönelik olduğu açıktır. Bunu daha da netleştirmek bakımından yukarıda sıralananlar içinde emek gücünün istihdam ve ücret politikalarıyla ilgili olanları özel olarak anmak gerekir. Esnek istihdam ve ücret biçimleri, sosyal devlet döneminde getirilmiş ve görece olarak emeğin çıkarlarını gözetken bütün düzenlemelerin ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir. Esnek istihdam çok kısaca çalışma sürelerinin düzensizleştirilmesi ve sermayenin gereksindiği her türlü anlık yeni düzenlemeye olanak tanıyacak şekilde yeniden tanımlanmasıdır. Bu kapsamda, esnek istihdam modelleri içinde iş güvencesi önemli oranda ortadan kaldırılmıştır. Esnek ücret modeli ise ücretlerin toplu pazarlık sistemiyle belirlendiği sosyal devletçi kolektif yapının yerine, bireysel ücret sözleşmelerini koyar. Dolayısıyla işçi kendi kolektifinden kopararak yalnızlaştırılır. Esnek teknolojinin en önemli çıktılarında birisi ise giderek artan işsizliktir. Teknoloji emek gücünün yerini almakta ve teknolojik olanakların bulunduğu yeni iş olanakları da yine teknolojinin işsiz bıraktığı işsizleri emecek derecede istihdam olanağı yaratamamaktadır. Esnek dönemin işsizlik yapısı, kapitalizmin daha önceki dönemlerinin işsizliğinden farklıdır. Geçmişte, kriz dönemlerinin sonunda geniş uygulama olanağı bulunan yeni teknolojiler ile işsizlikte belli oranlarda azalma sağlanabilmekteydi. Bugün ise teknolojinin tam tersi bir eğilimi belirgin biçimde ortaya çıkardığı belirtilmekte, bu nedenle de esnek işsizlik, "yapısal işsizlik" ve yapısal işsizlikle birlikte gözlenen büyüme de "işsiz büyüme" olarak tanımlanmaktadır.

İşsizlik, iş güvencesizliği, çalışma sürelerinin düzensizliği, düzensiz çalışma, ev çalışması, tele çalışma, sözleşmeli çalışma, bireysel sözleşme gibi yeni dönemin esnek düzenlemeleri işçi sınıfını genel olarak ikiye bölmektedir. Bunlardan sıralanan bu tür riskleri yaşayan dilim "perifer" olarak tanımlanmaktadır. Bu büyük bir kitledir ve onun yanında bir de, entelektüel ve mesleki formasyon bakımından oldukça gelişmiş nitelikte olan, dolayısıyla bireysel sözleşmeyle yüksek düzeyli ücretlerle çalışan, iş güvencesi bulunan azınlıktaki "merkez işçi sınıfı" bulunmaktadır. Buradan hareketle, esnek üretim sisteminin yeni tür bir işçi yarattığını söyleyenlerin (ki kimi kez bu yeni işçi "bilim işçisi", "cogniterya" gibi isimlerle de anılabilmektedir) bu tezlerinin daha çok, son derece az sayıda merkez işçiler için geçerli olduğunu saptamak gerekir.

Bu noktada kısa bir toparlama yapmak gerekirse, karşımıza çıkan tablo şu şekilde belirginleşmektedir: Kapitalizm Fordist üretim sisteminin tıkanıp gittiği noktada, kar oranlarını artıracak ve oldukça kapsamlı bir alana yayılan bir dizi yeni uygulamaya yönelmiştir. Yönelimin iki temel amacı bulunmaktadır. Bunlardan ilki işçinin yabancılaşmasını ortadan kaldırmak ve ikincisi üretim çevrimini hızlandırmak. Bu ikisine daha siyasal nitelikli bir üçüncü-

sünü eklemek gerekir. O da işçi sınıfının Fordist üretim sistemi ve sosyal devlet döneminde elde etmiş olduğu bütün kolektivizasyon mekanizmalarının yıkılması, sendikaların devre dışı bırakılması. Üretimin küçük ölçekli birimlerde sürdürülebilme olanağının esnek teknolojilerle birlikte yakalanmış olmasının, işçi sınıfının kolektivizasyonunu zayıflatacak özel bir olanak olarak devreye girdiği de gözlenmektedir.

Esnek Üretim Ve Sağlık

Tam anlamıyla sermayenin çıkarına olan bu düzenlemelerden, esnek üretim ideologlarının öne sürdükleri gibi, (işçi sınıfının değilse bile) birey olarak işçinin çıkarına bir şey çıkar mı? Esnek üretim ve bu üretim sistemi içinde özel bir yeri olan işin zenginleştirilmesi, genişletilmesi gibi programlar ve bilgisayar teknolojisinin kendisi gerçekten de işçiyi çok yönlüleştirerek yabancılaşmayı giderici bir etki gösterebilirler mi? Dolayısıyla bu paragrafın ilk sorusu özellikle çok yönlüleşme, becerileşme savlarına ilişkindir. Yoksa işsizlik, çalışma sürelerinin düzensizliği bağlamındaki esnek emek düzenlemelerinin, kesin olarak işçi sınıfını tehdit eden unsurlar olduğu açıktır.

Çok yönlüleşme olarak tanımlanan gelişme, aslında işçiyi sorumlu olduğu bir makineler grubunun her tür sorun ve gereksiniminden sorumlu kılan düzenlemedir. Bu düzenlemenin en tam biçimde uygulandığı Toyota'da bile entelektüel bir gelişmeye değil, yine belirlenmiş işlerin, sırayla, ancak bu kez bir grup olarak dizilmiş bir dizi değişik makine için yinelenmesine dayanır. Bunun ötesinde bir de, üretim kapasitesinin düştüğü dönemlerde makine bakımı, onarımı ya da benzer bir başka birimde çalışma gibi uygulamaları içerebilir. Dolayısıyla esnek üretim sisteminde emek gücünde gerçek anlamda entelektüel bir gelişme ve çok yönlüleşme değil, kompüterize olmuş sermayenin her tür gereksinimine yanıt verecek ve üretimin 24 saat hiç bir kesintiye ve zaman kaybına uğramasızın sürdürülmesi sorumluluğu yüklenmiş, bilgisayarla denetlenen bir işçi yaratılmış olur.

İşçide bir çok yönlüleşme vardır. Ancak bu entelektüel bir gelişmeyi, işçinin bilim üretimine katılımını ifade etmez. Tam tersine sıradanlaştırılmış işlerin çeşitlendirilmesi ve emek gücünün daha çeşitli sıradanlaştırılmış işleri gerçekleştirmesi anlamına gelir. Bu çok yönlü sıradanlaştırılmış işçi bir de bilgisayarla kontrol edilir. Hatta bilgisayarla yapılan işin kendisi bir tür işçi kontrol mekanizmasıdır. Yani esnek üretimde gerçek bir becerileşme söz konusu olmadığı gibi, kontrol sistemleri de kompüterize edilmiştir. Bütün bunların yabancılaşmayı ortadan kaldırmayacağı açıktır. Perifer işçiler için bilgisayar yeni tür bir denetim mekanizması anlamına gelmektedir. Bugün ofis işlerinin önemli bir bölümü bilgisayarlarla gerçekleştirilse de bu tür işlerin eski monotonluklarından hiçbir şey yitirmedikleri bilinmektedir. Kısaca monotonluk, rutinlik, sıradanlık bakımından bilgisayarlı üretimin ve genel olarak

esnek üretim sisteminin işçi sınıfına sunduğu bir şey yoktur.

Bu nedenle esnek üretimde, işçideki yabancılaşmayı gidermek ve işçinin işletme çıkarlarıyla tam uyumunu sağlamak açısından sosyal düzenlemelere gerek duyulmuştur. Kalite çemberleri uygulaması bu süreç içinde gelişmiştir. Buradaki asıl amaç işletme içinde "biz" duygusunun yaratılmasıdır. Kısacası bilgisayar teknolojisinin yaratamadığı entelektüel gelişim ve bunun ortada bıraktığı sorunlar, işyerindeki sosyal programlarla kompanse edilmeye çalışılmaktadır. Kalite çemberlerinin hedefi işçinin bütün enerjisinin, yaratıcılığının, işyerindeki teknik ve sosyal sorunların çözümü için yeni tür bir kontrol mekanizması içinde düzenlenmesi ve yönlendirilmesidir. Bu düzenlemenin, işçi sınıfının kendi dünyası ve çıkarları yönündeki mücadelecili ruhunu kesin biçimde zedeleyeceği de açıktır.

Çünkü kalite çemberleri, bireysel sözleşme uygulamaları ile birlikte, işyeri düzeyli sendikal örgütlülüğü zayıflatıcı, engelleyici etkiler yaratmaktadır. Açıkçası, hedef sendika gibi işyerinde sürtüşme yaratabilecek kolektif örgüt yapıları yerine, yönetim ve sermaye hedefleriyle uyumlandırılmış yeni bir kolektifi, kalite çemberlerini koymaktır. Kalite çemberinin işçisi, kendi öz çıkarları için örgütlenen işçi değil, sermayenin işçisidir.

Öte yandan esnek üretimin, işçiyi iş ve işletmeye uyumlandırma çabalarının yeni tür bir meslek hastalığı yarattığı da bilinmektedir. Bu yöndeki veriler esas olarak Japonya'dan gelmektedir. Bu öyle bir ortamdır ki, iş süresinin uzatılması, düzensizleştirilmesi, bilgisayarlı denetim, işin yoğunlaştırılması ve kalite çemberleri aracılığıyla bir yandan iş yükü önemli oranda artmakta, öte yandan da işle ilgili kaygıların işçinin yaşamının bütün boyutlarını işgal etmekte, sonuç olarak ise ölümle sonuçlanan hastalıklar ortaya çıkmaktadır. Japonya'da bu ölümlere Karoshi (kelime anlamı olarak; aşırı iş yükünden ölüm) adı verilmektedir. Karoshi işçi sınıfının bütün enerjisini kapitalist üretime yöneltme çabalarının ortaya çıkardığı sağlık sorunlarına bağlı ölümlerdir. Esnek üretim, bireyin yaşamını iş ortamı içinde eline alıp, ezen, istediği yönde denetleyen ve işi işçi için çekilmez bir ortam haline getiren Fordist üretiminin ötesinde bir etki yaratmıştır. Esnek üretim, özellikle kalite çemberleri aracılığıyla işçinin iş dışındaki etkinlik alanını da işletme çıkarlarıyla uyumlandırmayı ve işçinin yaşamını başka boyutlarıyla da eline geçirmeyi hedeflemiştir. Bu anlamda kapitalist üretim ilişkilerinin insan üzerindeki yeni tür bir egemenliği, derinleştirilmiş Fordizm ve rasyonalizm olarak da tanımlanabilir. Esnek üretim işçinin ve işçi sınıfının yaşantısının her düzeyinde tam bir sermaye egemenliğidir.

Bunun da ötesinde esnek üretimin, aynen Fordizmin olduğu gibi, toplumsal sağlık sistemleri üzerinde de etkisi vardır. Bu makro düzeyli sağlık etkisi, esnek üretim ve grup teknolojisinin emek gücüne olan gereksinimi

azaltmalarıyla ilgilidir. Esnek üretimin gereksindiği nitelikli emek gücü miktarı Fordist üretime göre daha azdır. Çünkü bilgisayar kontrollü makine sistemleri emek gücünün yerini almaktadır. İşte bu gelişme, Fordist düzenlemenin gereksinimi olan ulusal sağlık sistemlerini, sosyal güvenlik sistemlerini gereksizleştirmekte ve maliyeti artıran yapılar durumuna getirmektedir. Böyle bir ortamda, sermaye sosyal devlet döneminde yüklenmiş olduğu ve toplumun geniş kesimlerinin sağlık gereksinimleri için yönlendirilebilen vergilerin sorumluluğunu artık taşımak istememektedir. Batıda işyeri düzeyli sözleşme sistemleriyle birlikte, işyeri düzeyli sosyal güvenlik uygulamalarının yaygınlaşmasının ve genel olarak sermayenin sağlıktaki özelleştirme talebinin arkasındaki etken de budur. Kısaca esnek ve daha az sayıdaki emek gücü, bütün toplumu gözetin ve hantal görülen sosyal güvenlik mekanizmalarını işlevsiz kılmaktadır. Sermaye sosyal devletçi toplumsal sözleşmeyi tek taraflı olarak bozmakta, işsizleştirme, sendikasılaştırma, güvencesizleştirme, özelleştirme önermektedir. Gerçekten de tam bir esneklik talebidir bu...

Şu noktanın ayırılması önemlidir: Sosyal devletçi sağlık sistemleri, tarihte sermayenin kar oranlarını artırmaya yönelik dürtüleriyle, sosyalist sistemin kazanımlarından etkilenecek hareket eden Batılı işçi sınıflarının sınıf taleplerinin çakıştığı bir konjonktürde yaşam şansı bulabilmişlerdir. Bugün bu farklı sınıfların dürtü ve talepleri arasındaki uyumun sona erdiği ve üstüne üstlük karşı denge unsuru olarak sosyalist sistemin yıkıldığı bir dönemin içindeyiz. Son 15-20 yıldır, sermaye kar oranlarının artırılması için esnekleştirmeyi önerebiliyorsa bunun nedenleri; karşısında örgütlü toplumsal bir gücün-sistemin bulunmaması ve esnek teknolojilerin dayattığı ve olanaklı kıldığı esnek üretim modelleridir.

Kısacası artık makas iyiden iyiye açılmış, ikinci dünya savaşı sonrasında ortaya çıkan sınıflar arasındaki talep ve çıkar dengesi pozisyonu bozulmuş, ortada bir kez daha kapitalizmin vahşi yüzü kalmıştır. Kısacası sistem kar oranları bakımından yine tam olarak rasyoneldir.

Sonuç

O halde, bütün bunlardan teknolojik gelişmenin ve

özellikle de bilgisayarlı teknolojinin, yalnızca kapitalist üretim sisteminin insan üzerindeki bir egemenlik aracı olduğu sonucu mu çıkar? Şüphesiz ki hayır. Kabul etmek gerekir ki, teknoloji insanlığa genel olarak zorunlu çalışma sürelerinin kısaltılması, dolayısıyla insan ömrünün iş dışındaki sanatsal, edebi, sportif ve bilimsel faaliyetlerle zenginleştirilmesi ve insan doğasıyla uyumlu olmayan kimi işlerin makinelere devredilmesi olanağını vermektedir. Öte yandan iş psikolojisi araştırmalarının ortaya çıkardığı gibi işçi sınıfı üretim ortamında katılım hakkı talep etmektedir ve gelişen teknoloji bir de bu katılımı olanaklı kılabilmekte, hatta katılımı uyarıcı olabilmektedir. Yani bütün bu değişimlerin, eşitlikçi, sömürsüz, sınıfsız dünya için savaşımların cephesine yazacağı biri teknik, diğeri sosyal-siyasal nitelikli iki çıktısı vardır.

Ancak bütün bu olanakların gerçekleşebilmesi için, kar mantığının terk edilmesini, çalışma ve yaşam koşullarının her düzeyde eşitlenmesini, tam istihdamı, tüketim düzeylerinin karsız sömürsüz bir toplumsal yaşantı içinde yeniden belirlenmesini temel hedefler olarak benimsemiş bir üretim sistemi ve toplumsal formasyon gerekir.

Kapitalizme gelince, onun eşitlikle hiçbir zaman barışık olmadığını, en eşitlikçi dönemlerinde bile en fazlasından eşitsizlikleri yani sömürüyü standardize edebildiğini belirtmek yeterli olacaktır.

Esnek üretim ise, kar oranlarını artırmak, emek gücü sömürsüzünü derinleştirmek için daha fazla olanak elde eden, bir diğer deyişle sömür mekanizmalarını esnekleştiren kapitalist üretim modeli demektir.

KAYNAKLAR

Belek İ., (1993), "Bilimsel Teknolojik Devrim ve Endüstriyel Demokrasi", İstanbul: Sorun Yayınları.

Belek İ., (1998), "Postkapitalist Paradigmalar", 2. Baskı, İstanbul: Sorun Yayınları.

Öngen T., (1994), "Prometheus'un Sönmeyen Ateşi-Günümüzde İşçi Sınıfı", İstanbul: Alan Yayıncılık.